

Методичні рекомендації практичним психологам щодо соціально-психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами у системі інклюзивної освіти

Кожна дитина – особлива, це беззаперечно. Але все ж є діти, про яких говорять «особливі» не для того, щоб підкреслити унікальність здібностей, а задля того, щоб відмітити ті особливі потреби, які відрізняють їх від інших дітей. Незалежно від стану здоров'я, наявності фізичного чи інтелектуального порушення, кожна людина має право на повноцінне життя, освіту, якість якої не відрізняється від якості освіти решти людей. Саме цей принцип є основним в організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Основні завдання, які поставлені перед системою освіти щодо навчання дітей з особливими потребами, визначені наказом Міністерства освіти і науки України від 11.09.2009 р. № 855 «Про затвердження Плану дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 роки». Заходи Плану дій розроблено з метою реалізації державної політики щодо забезпечення права дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, на здобуття якісної освіти, інтеграцію їх у суспільство.

Реалізація Плану дій сприятиме:

- впровадженню інноваційних технологій, демократичних підходів в організації освітнього процесу дітей з особливими потребами в умовах загальноосвітнього навчального закладу;
- проведенню діагностики та реабілітації дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;
- організації комплексної педагогічної, психологічної, корекційно-розвивальної допомоги, починаючи з раннього віку;
- ранньому включенню дітей із складними порушеннями розвитку у навчально-реабілітаційний процес.

Інклюзивне навчання – це система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання.

Мета інклюзивної школи – дати усім дітям можливість повноцінного соціального життя, активного включення в життєдіяльність колективу однолітків, тим самим забезпечуючи найбільш повну взаємодію і турботу один про одного як членів співтовариства.

Основним завданням педагогічного процесу в контексті інклюзивної освіти має стати створення особливої емоційно-когнітивної (пізнавальної)

установки щодо «особливої дитини», а саме: в освітньому закладі має домінувати не жаль до такої дитини, а турбота, емпатійність, чуйність і тактовна взаємодія, з одного боку, а з іншого – ставлення до неї як до рівноправного члена колективу.

Здійснення інклюзивної освіти потребує організації належного психолого-педагогічного супроводу усіх учасників освітнього процесу: дітей та дорослих (фахівців різних напрямків, батьків, адміністрації). Така робота повинна бути спрямована на створення умов, які забезпечуватимуть підвищення автономності і соціальної активності дітей, розвиток інтелектуальних процесів, формування ціннісних установок, що відповідають психічним і фізичним можливостям дитини. Базуючись на особистісному і системно-орієнтованому підході, такий супровід повинен являти собою комплексну систему всебічної, динамічної, корекційної і розвивальної допомоги у відповідності з віковими та індивідуальними потребами дітей та учнів.

Основні принципи організації психолого-педагогічного супроводу дітей у системі інклюзивної освіти:

- пріоритет інтересів і потреб дітей та учнів;
- неперервність супроводу;
- мультидисциплінарність.

Психолого-педагогічний супровід інклюзивного навчання та виховання потребує планування, додаткової професійної підготовки, а також контактів з фахівцями, які можуть надати відповідну допомогу. Соціально-психологічна робота з «особливою дитиною» має спрямовуватися на досягнення головної мети – підготувати її до самостійного життя. Однак потрібно слідкувати, щоб допомога та підтримка під час навчання не перевищувала необхідну, інакше дитина стане занадто залежною від неї. Щоб забезпечити загальний успіх справи, слід з повагою ставитись до всіх і вдумливо та наполегливо працювати на користь дитини.

Інклюзивне навчання та виховання дітей з особливими потребами ставить перед освітнім закладом два серйозних запитання: «Як допомогти їм нормально розвиватись?» і «Як звести до мінімуму можливі негативні наслідки сумісного навчання з іншими дітьми?».

У розв'язанні цих завдань у системі інклюзивної освіти вирішальну роль відіграє, насамперед, психологічна служба кожного конкретного закладу освіти. Зокрема, практичний психолог і соціальний педагог сприяють розвитку соціальних умінь школярів, а також надають належну моральну підтримку сім'ям дітей, їхнім рідним і вчителям, допомагають долати складні життєві ситуації. Шкільний психолог є експертом у проведенні як оцінювання розвитку, так і перспектив ситуації найближчого розвитку. Він розробляє індивідуальні або групові рекомендації, бере

участь у розробці навчальних планів, здійснює психологічну підтримку батьків. Психолог допомагає визначити чинники, які негативно впливають на здатність дітей до навчання і самоконтролю.

Окрім того, важливими завданнями у роботі психологічної служби стають:

- 1) підбір діагностичного інструментарію, придатного для роботи з різними категоріями дітей відповідно до наявного дефекту розвитку;
- 2) уточнення змісту та методів корекційної роботи з дітьми, які мають особливі потреби з урахуванням результатів психологічної діагностики;
- 3) розробка комплексних корекційних стратегій, які б містили, крім навчання, ще й ігрові засоби, рекомендації щодо сімейного виховання.

Суть діяльності шкільної психологічної служби полягає в супроводі дитини протягом її шкільного навчання, що дає можливість впровадити шкільну психологічну діяльність у навчально-виховну педагогічну систему.

Одним з провідних напрямків у роботі практичного психолога, соціального педагога, вчителя є робота з батьками «особливої» дитини. Батьки мають бути залучені працівником психологічної служби до організації корекційно-виховного процесу.

Оскільки розвиток та виховання дитини з особливими потребами потребує спеціальних знань про захворювання, його наслідки, потенційні можливості дитини, важливим є належна організація роботи мультидисциплінарної команди фахівців у навчальному закладі. Батькам необхідно надавати практичні поради щодо нагляду за дітьми, пояснення та рекомендації щодо вирішення повсякденних проблем, пов'язаних з вихованням, знайомити з досвідом інших батьків. Основні форми групової роботи з батьками в цьому напрямку: проведення семінарів, консультацій, лекцій, зборів та ін. Одночасно взаємодія може організовуватись і в індивідуальній формі (індивідуальні бесіди та індивідуальне консультування).

Організація психологічного супроводу батьків при здійсненні інклюзивної освіти повинна спиратись на досвід спеціальної психології, яка пропонує роботу з батьками об'єднувати у два напрямки:

- освітньо-просвітницька робота з батьками усіх дітей;
- психологічний супровід сімей, які виховують дітей з відхиленнями у розвитку.

На етапі освітньо-просвітницької роботи психологічна служба розкриває загальні проблеми психічного розвитку дітей з особливими потребами. Потрібно знайомити батьків з прийомами реагування на особливості поведінки як їх дитини, так і її однолітків.

Головне завдання психолога, соціального педагога у роботі з сім'єю полягає в тому, щоб батьки з їх допомогою змогли побачити реальну

перспективу розвитку своєї дитини, з'ясували можливі труднощі соціального розвитку, які виникають у певні вікові періоди, а також визначити свою роль у процесі психолого-педагогічного супроводу дитини.

Окрім того, психолог повинен допомогти батькам в коректній і тактовній формі позбавитися від ілюзій в плані майбутнього дитини. Разом з тим психолог повинен посилити віру батьків у можливість і перспективи розвитку дитини, в те, що правильно організований корекційний вплив дозволить оптимізувати подальший інтелектуальний і особистісний розвиток дитини. За необхідності психолог здійснює корекцію психічного стану батьків. Завдання психолога полягає в профілактиці невротизації або психопатизації батьків (особливо мам та бабусь) шляхом організації системи надання індивідуальних консультативних послуг.

У рамках консультативно-корекційної допомоги батькам у розв'язанні проблем психолог може використовувати різні форми роботи, до яких належить:

1. Система тренінгових вправ, спрямованих на формування та розвиток почуття батьківської любові «Сім кроків» [7, с. 256-262].

2. Психокорекційна робота з матерями, які виховують дітей з відхиленнями в розвитку «Гармонізація відносин між матір'ю та її дитиною» [11, с. 180-229].

3. Групові психокорекційні заняття «Гармонізація внутрісімейних відносин» [11, с. 229-288].

4. Письмові форми викладання проблеми – батьківські твори: «Моя проблема», «Мій життєвий шлях», «Історія життя моєї дитини».

Психолого-педагогічна підтримка батьків є життєво необхідною, тому що саме від батьків та їх внеску в процес виховання та навчання залежить повноцінний розвиток дітей з обмеженими можливостями.

З метою впровадження системи психолого-педагогічного супроводу дітей дошкільного і шкільного віку, які навчаються в умовах інклюзивної освіти, суттєвим є організація і здійснення комплексного підходу, реалізація якого передбачає поетапне впровадження інклюзивної освіти, яке потребує проведення необхідних психосоціальних та педагогічних заходів, а саме:

1. Психодіагностичний етап:

- діагностика рівня розвитку дітей: виявлення індивідуальних особливостей психічного, фізичного, інтелектуального розвитку; рівня розвитку психічних процесів; діагностики соціальної зрілості, інтелекту, стилю взаємодії педагогів і батьків з дитиною;
- тестування та анкетування педагогів та батьків на предмет готовності до здійснення інклюзивного навчання;
- вивчення особливостей сім'ї, в якій виховується дитина;

- психолого-педагогічне спостереження за особливостями соціальної взаємодії учнів у школах з інклюзивним навчанням.

2. Оформлення документації для здійснення психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими потребами:

- банка даних дітей відповідно до особливостей та наявних порушень;
- картки здоров'я і розвитку дитини;
- психологічної картки індивідуального розвитку дитини;
- соціального паспорта сім'ї, в якій виховується дитина;
- щоденника спостереження за дитиною в навчальному закладі;
- щоденника спостереження за станом здоров'я і поведінкою дитини у позаурочний час;

3. Розробка та затвердження індивідуальних програм навчання і розвитку з рекомендаціями для педагогів і батьків, розроблених за участі різних фахівців (лікаря, психолога, соціального педагога, педагога-дефектолога, учителя-логопеда).

4. Створення власної навчально-методичної та інформаційної бази, а саме:

- банка даних навчальних і виховних програм;
- механізму забезпечення отримання оперативної інформації про рівень здоров'я, навчання і розвиток дитини з особливими потребами.

5. Моніторинг результативності, який передбачає застосування наступних методів:

- дидактичного – вивчення результативності різних сторін навчально-виховного процесу;
- виховного – визначення ефективності виховного процесу, системи взаємостосунків його учасників;
- управлінського – з'ясування характеру взаємостосунків на різних управлінських рівнях у системах: «керівник – педагогічний колектив», «керівник – діти», «керівник – батьки», «керівник – зовнішнє середовище»;
- соціально-психологічного – спостереження за системою колективно-групових взаємовідносин, за характером психологічної атмосфери педагогічного колективу, психологічного стану дітей, батьків;
- медичного – відстеження динаміки стану здоров'я дитини з особливими потребами.

6. Виявлення і прогнозування можливих проблем, серед яких можуть бути наступні:

- виникнення опору новому середовищу з боку дитини, для зняття якого потрібно включати розробку додаткових освітньо-виховних ресурсів;
- виникнення внутрішніх і зовнішніх конфліктів між педагогом і дитиною, педагогом і батьками.

7. Розробка шляхів корекції можливих негативних наслідків:

- планування резерву часу для перегляду спланованих форм, методів, прийомів роботи з дітьми та їх батьками;
- ґрунтовне пояснення батькам і педагогам переваг інклюзивної освіти;
- реорганізація індивідуальних психолого-педагогічних програм супроводу дітей, які виявляють відповідні проблеми;
- відстеження результативності впроваджених змін.

Робота психолога з дітьми з особливими потребами охоплює низку проблем:

- Ø низька самооцінка, невпевненість у собі;
- Ø тривожність, наявність страхів;
- Ø труднощі процесу комунікації;
- Ø нестабільність психоемоційного стану;
- Ø розбалансування саморегуляції;
- Ø дезадаптація;
- Ø почуття залежності від оточуючих;
- Ø почуття безнадійності, приреченості та ін.

Психологічне дослідження властивостей особистості здійснюється шляхом діагностичної роботи за допомогою відповідних психодіагностичних методик. Вона передбачає перший діагностичний зріз, мета якого виявити рівень розвитку досліджуваної властивості особистості, та другий діагностичний зріз, який показує ефективність корекційної роботи. Для дослідження властивості особистості підбирається мінімум три психодіагностичні методики, що використовуються як під час першого, так і під час другого діагностичних зрізів.

У межах діагностичної роботи психолого-педагогічного супроводу підлітків з особливими потребами пропонуються для використання такі психодіагностичні методики:

№ з/п	Досліджувана властивість	Психодіагностичні методики
1.	Самооцінка, невпевненість у собі	- Методика М. Куна; - методика С.А. Будассі; - методика Дембо-Рубінштейна
2.	Тривожність, наявність страхів	- Методика дослідження тривожності Спілбергера; - методика «Шкала тривожності» - модифікація шкали соціально-ситуаційної тривожності

		О. Кондака; - методика вивчення рівня тривожності Тейлора
3.	Мотивація	- Дослідження мотивації досягнення (А. Мехраб'ян); - проєктивна методика мотивації досягнення успіху та уникнення невдач (Х. Гекхаузен); - методика діагностики особистості на мотивацію до успіху (Т. Елерс)
4.	Міжособистісні стосунки, взаємодія	- Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі; - опитувальник «Роль індивіда в групі» (Кирилюк, Величко, Карпівич); - методика дослідження проблеми та області взаємодії (Р. Бейлз)
5.	Психоемоційний стан	- Опитувальник САН; - шкала кольорового діапазону Лутошкіна; - шкала зниженого настрою - субдепресії
6.	Депресивний стан, невротизація	- Діагностика рівня невротизації Л.І. Вассермана; - експрес діагностика невроза К. Хека і Х. Хесса; - диференційна діагностика депресивних станів В.А. Жмурова
7.	Самосвідомість	- Шкала Я-концепції Теннессі; - контрольні списки П. Гоха; - шкала Я-концепції Пірса-Харріса; - методика дослідження «Незакінчені речення» Сакса і Леві
8.	Дезадаптація	- Методика діагностики дезадаптації «Карта спостережень» Д. Скотта; - вивчення особистісної орієнтованості учня (А.В. Фурман); - тест нервово-психічної адаптації

9.	Ціннісні орієнтації	- Методика діагностики стану задоволення основних потреб («Косинка»); - методика діагностики спрямованості особистості А. Басса; - методика «Ціннісні орієнтації»М. Рокіча
10.	Фрустрація, агресивність	- Діагностика самооцінки психічних станів по Г. Айзенку; - методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі; -тест фрустрації С. Розенцвейга

Корекційний напрямок роботи психолога включає в себе систему заходів, які спрямовані на корекцію особистісних проявів поведінки та розвиток особистості клієнта за допомогою спеціальних засобів психологічної корекції (індивідуальні корекційні заняття, тренінги, ділові ігри).

При роботі з дітьми з особливими потребами в рамках групової роботи з метою корекції поведінки та особистісних проявів організовуються:

- Ø тренінг спілкування;
- Ø тренінг ефективної соціальної взаємодії;
- Ø тренінг підвищення впевненості в собі;
- Ø тренінг зниження тривожності та подолання страхів;
- Ø тренінг розвитку навичок емоційної саморегуляції;
- Ø тренінг креативності;
- Ø тренінг асертивності;
- Ø тренінг самоствердження;
- Ø тренінг особистісного росту та ін.

Індивідуальні корекційні заняття проводяться індивідуально з дитиною з особливими потребами і являють собою сукупність технік та вправ, які спрямовані на корекцію поведінки та особистості дитини.

Консультаційна робота здійснюється в межах індивідуальних консультацій з дітьми-інвалідами з метою вирішення особистісних проблем.

Психологічна просвіта передбачає проведення заходів та виступи перед учнями з певної проблематики. Діти з особливими потребами беруть участь у заходах просвітницького характеру разом з іншими учнями навчального закладу.

Для ефективного впровадження інклюзивної освіти психологічній службі школи важливо здійснити такі заходи:

1. Керівникам психологічних служб районів та міст області, практичним психологам та соціальним педагогам навчальних закладів з інклюзивною освітою запровадити системну консультативну психологічну та соціально-педагогічну допомогу батькам дітей з особливими потребами, починаючи з раннього віку.

2. Розробити схему здійснення просвітницької роботи серед батьків з метою пропаганди інклюзивної моделі навчання дітей з особливими освітніми потребами.

3. Створити банк даних дітей з особливими потребами, які потребують навчання в системі інклюзивної освіти.

4. Створити мультидисциплінарні команди із залученням фахівців різного профілю, адміністраторів навчальних закладів, працівників управлінь (відділів) освіти, представників громадських організацій, фахівців служб охорони здоров'я для надання консультативної допомоги батькам.

5. Створити банк діагностичного інструментарію, рекомендованого для використання психосоціального супроводу інклюзивної освіти.

6. Провести цикл психолого-педагогічних семінарів, присвячених особливостям інклюзивного навчання.

7. Розробити реабілітаційні, розвивальні та корекційні програми роботи з дітьми, спрямовані на розвиток у них навичок соціальної взаємодії та на розвиток психічних процесів, необхідних для засвоєння навчальних програм.

Література:

1. Кантемір Т.В. Діти із затримкою психічного розвитку: Які вони? // Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі: метод. Посібник// [за ред. Д.Д. Романовської, С.І. Собкової]. – Чернівці: Технодрук, 2009. – С. 27.

2. Майковська О.Є. Рекомендації щодо роботи з дітьми, які мають порушення інтелектуальної сфери // Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі: метод. Посібник // [за ред. Д.Д. Романовської, С.І. Собкової]. – Чернівці: Технодрук, 2009. – С. 11-12.

3. Мастюкова Е.М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии: учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / [под ред. В.И. Селиверстова, Е.М. Мастюкова, А.Г. Московкина. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2003. – 408 с.

4. Науково-методичні засади діяльності психологічної служби: навчально-методичний посібник/ в 2 т. Т.1/[за ред. В.Г. Панка, І.І. Цушко] – К.: Ніка-Центр, 2005. – 328 с.
5. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе / Р.В. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 1998. – 240 с.
6. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства// Р.В. Овчарова – М: Изд-во Института Психотерапии, 2003.– с. 256-262.
7. Окле́й-Прода́нюк О.В., Собкова С.І. Організація роботи практичного психолога з сім'ями дітей в закладах інтернатного типу // Науково-методичний вісник. Випуск 6 «Психологічна служба»/ [укл. Романовська Д.Д., Собкова С.І.]. – Чернівці: Технодрук, 2008. – С. 185-186.
8. Панок В. Основи практичної психології: Підручник / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
9. Психологическое и социальное сопровождение больных детей и инвалидов: учеб. пособие / [под ред. С.М. Безух, С.С. Лебедевой]. – СПб.: Речь, 2006. – 112 с.
10. Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі: метод. посібник / за ред. Д.Д. Романовської, С.І. Собкової. – Чернівці: Технодрук, 2009. – 196 с.
11. Романовська Д.Д. Психологічний супровід процесу інтеграції у суспільство дітей з особливими потребами / Д.Д. Романовська // Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі: метод. посібник / за ред. Д.Д. Романовської, С.І. Собкової. – Чернівці: Технодрук, 2009. – С. 104-109.
12. Ткачева В.В. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии: учеб. Пособие / В.В. Ткачева. –М.: АСТ; Астрель, 2007. – 318 с.
13. Ілляшенко Т. Чому їм важко вчитися?Діагностика і корекція труднощів у навчанні молодших школярів / Т.Ілляшенко. – К. : Початкова школа, 2003. – 127 с.